

בית-החולים חסידיים-ספרדים בירושלים,
תר"ד (1844), כשלב במודרניזאציה של
'היישוב הישן'*

ישראל פרידין

ייסוד בית-החולים החסידיים-ספרדי בירושלים בתר"ד (1844) שופך אור על תהליכים חברתיים-כלכליים בהתפתחות 'היישוב הישן'. על-כן חשוב לבחון את הגורמים השונים שסייעו לקידום ומניעיהם מחד, ואת הכוחות שפעלו להכשילו וסיבותיהם מאידך.

אריה מורגנשטרן קבע במאמריו, כי מונטיפיורי היה מתומכי הקמתו של בית-החולים ואילו צבי הירש לעהרן, מראשי הפקוא"ם, היה ממתנגדיו. כידוע, ד"ר לודביג פיליפסון הציע לראשונה להקים בית-חולים יהודי בירושלים ב-1842. הצעה זו כרכה את הקמתו בהקמת בית-ספר תעשייתי לצדו.¹ מונטיפיורי, רוטשילד ופילאנתרופים נוספים ראו בתכנית אמצעי ושלב בתהליך המודרניזאציה של 'היישוב הישן', שבסופו ייהפך לחברה עצמאית ונושאת את עצמה מבחינה כלכלית ובעלת ריבוד חברתי נורמאלי.² לתכניתו של פיליפסון קמו מתנגדים, הן מקרב 'היישוב הישן' והן מן האורתודוכסיה האירופית, בראשות צבי הירש לעהרן, שהכשילו אותה.³ עם תומכי תכניתו של פיליפסון נמנה גם יעקב פרנקלין, עורך ה-*Voice of Jacob* [להלן: *VJ*] שאסף ב-1842 100 ליש"ט לטובתה.⁴

בתר"ד (1844) יזמה קבוצה של יהודים בירושלים הקמת בית-חולים. היוזמים הראשיים היו הרב ישראל בק, מראשי חסידי ריז'ין, והרב ישראל משה חזן, מראשי העדה הספרדית. עיקרי תכנית בית-החולים היו כדלקמן: מינוי 12 ממונים – 6 ספרדים, 4 פרושים⁵ ו-2 חסידיים, ובראשם נשיא

* תגובה על מאמרו של א' מורגנשטרן, 'בית-החולים היהודי הראשון בירושלים', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 107-124. ראה גם מאמרו, 'אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 94-95, שם הובעו כבר עיקרי הדברים שעליהם תגובתי.

1 *Voice of Jacob* [= *VJ*], 28 August 1846, p. 191 וכן ראה: ג' קרסל, פותחי התקוה, ירושלים תשל"ו, עמ' 94-88 [להלן: קרסל, פותחי התקוה].

2 *VJ*, 28 August 1846, p. 192; *Jewish Chronicle* [= *JC*], 4 September 1846, p. 207, 208; והשווה גם: ר' ברטל, 'משה מונטיפיורי וארץ-ישראל', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 151-152.

3 קרסל, פותחי התקוה, עמ' 88-94; *VJ*, 28 August 1846, p. 191. לא כל אנשי 'היישוב הישן' הודהו עם עמדת לעהרן. ראה, למשל: קרסל, שם, עמ' 86; מ' ווינשטיין, 'תוכניות לתיקונים ביישוב היהודי בירושלים במאה הי"ט, מכתבי פראפעסער באנאווענטורא', בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר-אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 351, הערה 33.

4 *VJ*, 28 August 1846, p. 1992; *JC*, 4 September 1846, p. 207

5 הפרושים לא רצו מלכתחילה להשתתף ביוזמה זו. וראה על כך במאמרי, 'ביקור חולים פרושים' מחברה לבית-חולים', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 117-140, ובמיוחד עמ' 124. וכן ראה מכתב לאריה נאמן מיום ט"ז אדר שני תר"ה, אגרות הפקוא"ם (כתבי"ד), 11, דף 36, ומכתב לרב חזן מיום י"ז בתמוז תר"ה, שם, דף 62-63.

**JERUSALEM—SUBSCRIPTIONS TO THE HOSPITAL-
EMIGRATION AND INDUSTRIAL SCHOOL
BUBBLES.**

The plain and simple question urged upon us by several subscribers to the funds collected for the Jerusalem Hospital (not industrial schools) by the proprietor of the "Voice of Jacob," "Why he keeps the money in his own hand, and does not forward it to its destination?" has called forth an elaborate defence, occupying nearly four columns in the last Number of that journal. However great our dislike again to recur to a question necessarily involving personal character; however great our reluctance to resume a subject, which might be considered as invidious towards our contemporary, we are bound to take up the matter, inasmuch as it affects the interests of our poor and afflicted brethren in the holy city, whose cause it becomes the duty of a Jewish organ to embrace. We assure the proprietor of "The Voice," that we do not entertain the slightest ill-feeling towards him individually, though our duty to deal out impartial justice to all, however high in rank or station, bids us, and we regret to say has often bid us, to oppose the principles advocated in his Journal. The question of those subscriptions has become a public one, and it is on public grounds that we feel bound to resume it.

In order to do full justice to that elaborate defence, we will follow the historical sketch of these subscriptions step by step, but in doing so will confine ourselves to the facts of the case, passing over the philosophical investigations, and perplexing meditations of past glories achieved by the author, which (he will pardon our boldness) are irrelevant to the question.

קטע מתוך ה'גזואיש כרוניקל' מיום 4 בספטמבר 1846

ממונה לכל החיים. הוא הראשון לציון, הרב אברהם גאגין; יתמנו 5 גזברים מחוץ לארץ והם: סיר משה מונטיפיורי, הבארון ליונל רוטשילד, שמואל בן שושן, אשר ב"ר שמשון,⁶ ויצחק פולייגנו; התקציב השנתי של בית-החולים היה אמור להיות 300 ליש"ט.⁷ היוזמים פירסמו את תכניתם מעל דפי העתונות⁸ ושיגרו את הרב חזן כשד"ר לאירופה.⁹ השד"ר ריכז את עיקר מאמציו לגיוס המימון

6 על פעילותו הציבורית בענייני ארץ-ישראל ראה: צ' קרגילה, 'איגרת ר' שמואל ב"ר ישראל פרץ העליר בעניין ביזת צפת בשנת תקצ"ד (1834)', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 109-116. וכן הנ"ל, 'המאבק על חלוקת כספי אנגליה לארץ-ישראל בשנים תקצ"א-תקצ"ה', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 461 ואילך.

7 *JC*, 12 December 1845, p. 42 וכן מכתב לרב חזן מיום ט"ז באב תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11 דף 72-73. מכתב לרב גאגין מיום י"ז באדר ראשון תר"ה, שם, דף 33-34; מכתב לרב ישראל בק מיום י"ח אדר ראשון תר"ה, שם, דף 34-35 וכן מורגנשטרן (לעיל, הערת כוכב), עמ' 108.

9 הואיל והביגוראפיה של הרב חזן בשנים אלו משובשת אצל רוב כותבי תולדותיה, נשחזר כאן בקיצור את פרטי מסעו: לא ידוע לי מתי בדיוק עזב את ארץ-ישראל. מכל מקום, הוא נסע דרך אימיר והגיע ללונדון בכ"ב בסיוון תר"ה. מלונדון נסע בכסליו תר"ו לאמסטרדם, אליה הגיע בח' בטבת. בסוף סיוון יצא מהולנד ושב ללונדון בט' בתמוז תר"ו, ובה שהה עד כ"ב בתמוז. משם נסע לליסבון, אליה הגיע בח' באב ושם שהה עד ר"ח אלול. בראשית אלול היה אמור להגיע לגיברלטר. מגיברלטר פנה למרסיי, אליה הגיע בתשרי תר"ז. ממרסיי נסע דרך קונסטנטינופול ואימיר לירושלים, אליה שב בכסליו תר"ז. שחזור המסע מסתמך על מכתבים אחדים באגרות הפקוא"ם, 11, דפים 65, 91, 101, 152-153, 162-163, 170-171, 193 ועל מסמכים מארכיון הרב גאגין, בסל"א, אוסף קדש, V736.

לבית-החולים בלונדון, שאליה הגיע בסיוון תר"ה.¹⁰ תחילה עוררה היוזמה החדשה את הסתייגותו של צ"ה לעהרן, ראש הפקוא"ם, שהתנגד ליוזמה החדשה מחשש כי היא מהווה המשך לתכניותיו של פיליפסון.¹¹ ואולם משנוכח כי אין יסוד לחששו, ביטל את הסתייגותו ועבר בהדרגה מפסיביות אוהדת¹² לתמיכה אקטיבית בשליחות חזן. לעהרן יעץ לרב חזן כיצד ולמי עליו לפנות, עודד אותו ברגעי משבר ותרם כספים למען בית-החולים.¹³ הוא אף פנה בעצמו לאישי-ציבור שונים ולקהילה הספרדית בלונדון והמריצם לתמוך ברב חזן ובתכניתו.¹⁴ ראיות לציון מיוחד פניותיו הרבות למונטיפיורי, שבאחת מהן כתב: 'I beg you for God's sake to lend a helping hand for the support of the Hospital...'¹⁵ דיווחיו הראשונים של הרב חזן ללעהרן מלונדון היו אופטימיים. הוא נפגש עם אשר ב"ר שמשון וסיר שמואל בן שושן, שגילו תמיכה במפעלו.¹⁶ העיתונות הלונדונית אף היא היתה אוהדת. ה-VJ הקדיש לנושא כתבה מרכזית עוד לפני בואו של הרב חזן ללונדון והודיע, כי מונטיפיורי נכון לקבל את המפעל תחת חסותו. עם זאת, הוסיף העיתון, כי חובה לזכור שהיוזמה המקורית ליסוד בית-חולים בירושלים (זו של פיליפסון), כללה גם בית-ספר תעשייתי לצדו, כדי ... לעודד הרגלים של עצמאות כלכלית.¹⁷ גם ה-Jewish Chronicle [להלן: JC] קיבל את הרב חזן בסבר פנים יפות ודיווח, כי מונטיפיורי ואישי-ציבור נוספים בלונדון תומכים בשליחותו.¹⁸ ואולם לצד דיווחים אלו הופיעו ידיעות, כי השליחות נתקלת בקשיים דווקא מצד מונטיפיורי.¹⁹ התברר, כי מונטיפיורי לא זו בלבד שנקט גישה שלילית כלפי התכנית, אלא אף הפעיל את השפעתו על שמואל בן שושן ואישי-ציבור אחרים, שגילו אהדה ליוזמה, כדי שיסוגו מעמדתם זו.²⁰ בכתבה נוספת על שליחות חזן מתח עליה ביקורת גם ה-VJ. העיתון מנה את מגרעותיה, שהחמורה בהן היא אי-הקמת בית-ספר תעשייתי לצד בית-החולים. לכן, לדעת העיתון, לא יסכים מונטיפיורי לתת את חסותו למפעל זה וגם לא יהיה אפשר להעביר לזכותו את הכסף (100 ליש"ט)

- 10 מכתב מיום כ"ד בתמוז תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 65.
- 11 לעיל, הערה 8.
- 12 ראה מכתב לאריה נאמן מיום ט"ז אדר שני תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 36. וכן מכתב לרב גאגין מיום כ' באייר תר"ה, שם, דף 44-45.
- 13 מכתב לרב גאגין מיום כ"ב בסיוון תר"ה, שם, דף 51; מכתבים לרב חזן מיום ו' בתמוז תר"ה, שם, דף 55-57, מיום ט"ז במנחם אב תר"ה, שם, דף 73, מיום כ"ג במנחם-אב תר"ה, שם, שם; מכתבים לרב גאגין מיום כ"ד באלול תר"ה, שם, דף 75-76, ומערב ראש חודש ניסן תר"ו, שם, דף 129-130.
- 14 מכתב לרב גאגין מיום כ"ב בתשרי תר"ו, שם, דף 80; מכתבים לרב חזן מיום י"ג בתמוז תר"ו, שם, דף 156-157, ומיום כ"ו במנחם אב תר"ו, שם, דף 168-171; מכתב לרב יעקב ענתבי מיום ה' באב תר"ו, שם, דף 166; מכתב ליהושע בן עלול מיום ב' באלול תר"ו, שם, דף 171; מכתב לרב חזן מיום כ"ח מרחשון תר"ו, שם, דף 90. וכן מכתבים למונטיפיורי מיום י"ג בתמוז וי"ב באב תר"ו, שם, 9, דף 466-465, 473-472; מכתב לקהילה הספרדית בלונדון מיום ג' בכסליו תר"ו, שם, דף 431-432; מכתב מיום כ"ז בתמוז תר"ה, שם, דף 418. וכן במאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 125.
- 15 מכתב מיום י"ג בתמוז תר"ו, שם, 9, דף 465.
- 16 מכתב לרב חזן מיום י"ז בתמוז תר"ה, שם, 11, דף 62-63.
- 17 VJ, 11 April 1845
- 18 JC, 11 July 1845, p. 202; Ibid, 12 December 1845, p. 42
- 19 מכתב לרב גאגין מיום כ"ד באלול תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 75-76.
- 20 מכתב לרב חזן מיום כ"ח מרחשון תר"ו, שם, דף 90; מכתב לרב חזן מיום ג' בכסליו תר"ו, שם, דף 91; מכתב למוני הפרושים מערב ראש חודש ניסן תר"ו, שם, דף 131.

שנאסף בזמנו ומצוי ביד העורך; משום שהכסף נתרם אז למען המטרה המשותפת של בית-ספר תעשייתי ובית-חולים.²¹ אילו הסכימו כעת יוזמי הקמת בית-החולים להקים גם את בית-הספר, הוסיף העיתון, לא זו בלבד שהיו מקבלים את הכסף, אלא שמונטיפיורי היה מוכן לתרום לצורך זה 1,000 ליש"ט ולבוא להנחת אבן-הפינה לבניין.²² חסרון רואה בעל המאמר בכך, שכבר מונו כמה מנהלים לבית-החולים בירושלים (בק, חזן, גאגין), שכל ניהולו הופקד בידיהם, מה גם שאין בידי התורמים בטחונות באשר לדרך ניצול הכסף. העדרם של הפרושים מן היוזמה הוא חסרון נוסף.²³ עובדה זו גררה ביקורת גם מצדו של לעהרן.²⁴ עם סיום שליחות חזן ולאחר שהוברר סופית כי נכשלה, פירסם ה-*JC* התקפה חריפה על ה-*VJ* ועל עורכו, בשל סירובו של האחרון למסור את הכסף (100 ליש"ט) לידי הרב חזן.

העיתון קבע, כי הגיע הזמן שה-*VJ* והמזדהים עמו יתפכחו מן האשליה של בניין בתי-ספר תעשייתיים בארץ-ישראל, שאותה הוא מכנה 'בועה'. צריך לעזור לתושבי ארץ-ישראל, טען הכותב, בדרך ובאופן שהם מסוגלים ומוכנים להם. אין להענישם באי-הקמת בית-חולים, בתירוץ שהכסף נתרם למען המטרה המשותפת של בית-חולים ובית-ספר תעשייתי.²⁵ בעל המאמר מתח ביקורת חריפה גם על מונטיפיורי. לדעתו, הגיע הזמן שמונטיפיורי יבין, כי תכניותיו התעשייתיות אינן עומדות במבחן המציאות, הן מצד האנשים שאינם כשירים לכך, והן מפני שהמהפכה התעשייתית הפכה אותן לאנאכרוניסטיות מבחינה כלכלית.²⁶ העיתון מוסיף, כי דבריו מסתמכים על עדותו של אדם שביקר פעמיים בארץ-ישראל ולמד את תנאיה וצורכי יושביה באורח ישיר וללא מתווכים.²⁷ דברי הביקורת נגד מונטיפיורי הושמעו על רקע נסיונו באותה עת להכשיר שלושה יהודים מירושלים במלאכת אריגה וטוויה, כדי '... להמציא פרנסה טובה לעניי אה"ק...'. כדברי אחד מהם.²⁸ העד עליו הסתמך בעל המאמר היה אשר ב"ר שמשון, דמות-מפתח בכל הפרשה. הוא ביטא את דעתו זו גם מעל דפי ה-*VJ*, שפירסם את דבריו מבלי שהבין את משמעותם: 'Very erroneous notions prevail in Europe as to the condition wants And capabilities

- 21 *VJ*, 28 August 1846, p. 191. השינוי בעמדת העיתון נבע אולי מכך, שתחילה קיווה עורכו לשנות את גישת הרב חזן ולקרבו לעמדתו; ואולם לאחר שנפגש עמו וראה כי אין סיכוי כזה, מתח ביקורת עליה, וייתכן, כי מקור השינוי קשור בעמדת מונטיפיורי, שעל-פי עדות אשר ב"ר שמשון, היתה חיובית בתחילה. ראה מכתב לרב גאגין מיום כ"ד תמוז תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 65.
- 22 ואולם על-פי מסמך שנתגלה לי עם השלמת כתיבת המאמר, מונטיפיורי נמנע מלבוא לעזרת בית-החולים הספרדי-חסיד עזר ב-1844, וראה על כך להלן, בנספח, והשווה לעיל, הערות 18, 19 ולהלן, הערה 30.
- 23 *VJ* שם, עמ' 192. אף ששמו לא נזכר במפורש, אין צל של ספק כי הכוונה אליו. והשווה מכתב לרב חזן מיום כ"ח מרחשון תר"ו, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 88; מכתב למונטיפיורי מיום י"ג בתמוז תר"ו, שם, 9, דף 465.
- 24 שם, עמ' 191.
- 25 מכתב לרב חזן מיום ג' בכסליו תר"ו, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 91; מכתב לאריה נאמן מיום ט"ז באדר שני תר"ה, שם, דף 36; מכתב לרב גאגין מיום י"ז באדר שני תר"ה, שם, דף 38-39.
- 26 *JC*, 4 September 1846, p. 207. ה-*VJ* הגיב על מאמר זה בגיליונו מיום 11 בספטמבר, אך לא נסוג מעמדותו. שם, עמ' 208.
- 27 שם. הדברים כווננו לעקרון את מונטיפיורי, שבביקוריו בארץ נלווה אליו מתורגמנו, ד"ר לווה, שבעצם ניהל את השיחות עם החושבים משום שמונטיפיורי לא ידע את שפתם.
- 28 השלושה היו מרדכי צורף, ניסן בק ויצחק רוזנטל. ראה: א' ריבלין, 'מכתב מר' מרדכי צורף לאביו ר' א' ש' זלמן ז"ל משנת תר"ה', מאסף ציון, א (תרפ"ו), עמ' 77, וכן מכתב לרב גאגין מיום ב' באייר תר"ו, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 139-140; מכתב לרב חזן מיום י"ז בתמוז תר"ה, שם, דף 62-63; מכתב לרב העליר בצפת מערב ראש חודש אב תר"ה, שם, דף 67; מכתב לרב דוד רבינוביץ ורשה מיום ד' באב תר"ה, שם, דף 69-70; וכן *JC*, June 1845, p. 190.

of our Palestine brethren...? (מושגים מוטעים ביותר רווחים באירופה לגבי מצבם של אחינו בארץ-ישראל, רצונותיהם ויכלתם).²⁹

הציבור היהודי באירופה נחצה באותו זמן לשני מחנות: מונטיפיורי, רוטשילד וחלק מן העיתונות, כגון ה-VJ דרשו כי תמורת הסיוע שיגישו לעניי ארץ-ישראל, יהיו הללו נכונים לעבור תהליך מודרניזציה שכוון בשינויים כלכליים, חברתיים ואידיאולוגיים מסוימים באורח חייהם. מן העבר השני ניצבו לעהרן, אשר ב"ר שמשון וה-JC, לא בהכרח מנימוקים שווים,³⁰ שטענו כי אין להתנות סיוע הומניטארי בהסכמה לקבלת תכתיבים אידיאולוגיים.

פרשת בית-החולים בירושלים היתה אפוא שלב במאבק על דמותו של 'היישוב הישן' בין האורתודוקסיה, שפעלה לשימור ערכיו ומבנהו החברתי-כלכלי, לבין כוחות מודרניזאטוריים, ששאפו לתקנו ולהפכו לחברה פרודוקטיבית יותר. השלב הראשון היה יוזמת פיליפסון, שהוכשלה על-ידי האורתודוקסיה, ונסתיים בנצחונה. יוזמת בק-חזן היתה השלב השני במאבק זה. לעהרן, לאחר שנוכח כי היוזמה עולה בקנה אחד עם עמדותיו, ניסה לגייס את מונטיפיורי ופילאנתרופים אחרים שתמכו בתכניתו של פיליפסון לטובת היוזמה החדשה. הוא עשה זאת לאחר שהוברר לו, כי השליטה על הכסף וניהול בית-החולים ישארו בידי הממונים בירושלים ולא בידי התורמים מאירופה.³¹ לעהרן השכיל לרתום לצדו גם גורמים נוספים, כמו אשר ב"ר שמשון והעיתון JC, שסייעו לו מנימוקים הומניטאריים. אולם מונטיפיורי וחבריו היו ערים למעשיו ומגמותיו של לעהרן וגמלו לו על-ידי הכשלת יוזמת בק-חזן. מאבק זה על דמותו של 'היישוב הישן' נמשך במשך כל המחצית השנייה של המאה הי"ט, ואף מעבר לכך.

בחירתה של פרשה זו מלמדת עד כמה מוטעית עשויה להיות גישה סטריאוטיפית בחקר תולדות 'היישוב הישן': לא בכל מקרה היה מונטיפיורי היוזם והמעודד של יוזמות חדשות לטובת ארץ-ישראל, ואילו לעהרן לא תמיד היה זה שבלם והכשיל אותן.

29 ראה: VJ, 11 April 1845 על-פי לעהרן, כותב המאמר החרף נגד מונטיפיורי היה אשר ב"ר שמשון עצמו. וראה מכתב לרב גאגין מיום כ"ט באלול תר"ו, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 176; מכתב לרב חזן מיום ח' בכסליו תר"ז, שם, דף 193.

30 זה המקום לתקן שגגה שנפלה במאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 126. מונטיפיורי, ולא אשר ב"ר שמשון, הוא שיוזם בתר"ז מגבית כלל-אירופית לבניין בית-החולים בירושלים. תודתי נתונה לד"ר משה סמט שהעיר לי על כך.

31 ראה לעיל, הערה 23. והשווה מכתב לרב חזן מיום י"ז בתמוז תר"ה, אגרות הפקוא"ם, 11, דף 62-63.

נספח *

שיל"ת [שוית' ה' לנגדי תמיד]
פה לונדרה [לונדון] יום ב' פרשת ראה התר"ד לברי"ע [לבריאת עולם]

שלם וכל טוב להרב החכם היושב ראשונה לנהל... עה"ק [עיר הקודש] ירושלם תו"ב [תיבנה
ותיכונן במהרה]
ה"ה [החכם הגדול] הר[ב]... בתורה מו"ה [מורנו הרב] חיים אברהם גאגין נ"י [נרו יאיר] עד
בלי ירח, אמן.
שורותיו הנעימות הערוכות אלי תוך חמשה מכתבים. הגיעוני לנכון ובאתי היום להשיב על דבריו
ראשון ראשון וכו'. שמחתי... לדעת כי שלום ושלוה יחדיו נשקו ולא ישמע עוד קול דוחה
בארמונותיכם מי יתן והיה... כל הימים: על דבר הכסף אשר הורם לבנות בית חולים בעה"ק אין
לאל ידי למלאות את בקשתו לשלוח הנדבות אליו. מעת אשר שמעתי כי לא חשקה נפשו בבנין הנ"ל
משכתי את ידי ממנו ואף גם זאת לא קבצתי ולא לקחתי נדבות מראשונה.¹ על דבר שאלתו לשלוח
אליו חמישים אלף גרוש לתשלום בבנין אשר בנו אחינו נ"י² להושיב שם אורחים הבאים מחו"ל עד
ימצאו מקום מנוחתם ינדע לאדוני כי שלחתי לעה"ק רופא נאמן עם כל צרי ומזור ותחבושת ולפי
דעתי רב לכם בזה:...

משה מונטיפיורי

* המכתב מצוי בבס"א, אוסף שברון, מונטיפיורי, תיק 2, מכתב 7א. תאריך משלוח המכתב, על-פי המעטפה בה
מצוי, הוא 7 באוגוסט 1844 (כ"ב באב תר"ד). מכתב קודם ששלח מונטיפיורי לראשיל גאגין בכ"א בתמוז תר"ד,
פורסם על-ידי ב"צ דינור, 'מארכיונו של החכם באשי חיים אברהם גאגין', מאסף ציון, א (תרפ"ז), עמ' 87-88.
1 כל הקטע הראשון מתייחס ליוזמת פיליפסון ולמגבית שנערכה ב-1842 למענה. מונטיפיורי, כתובה על בקשת
החכם באשי לקבל מכספי המגבית הזו לטובת בית-החולים הספרדי-חסידי, מודיע כי לא היה שותף ליוזמת
פיליפסון ולא אסף כספים לטובתה מרגע שנודע לו על התנגדות הרבנים ליוזמה.
2 הכוונה לבית-החולים הספרדי-חסידי שנוסד בירושלים ב-1844. גישתו השלילית של מונטיפיורי למוסד, כפי
שבאה לידי ביטוי במכתבו, עומדת בסתירה למקורות אחרים, המדווחים כי גישתו היתה לכתחילה לפחות חיובית.
והשווה לעיל, הערות 18, 19, 30. ייתכן, כי מונטיפיורי שינה את עמדתו, מתמיכה להסתייגות, פעמים אחדות בין
1844 ל-1847. לפחות חלק משינויים אלו כרוכים כנראה בריבותו האישית עם צבי הירש לעה"ק.
3 המשך המכתב לא עוסק בבית-החולים.

שילת

פה לונדון יום ב' פרכת רחה התר"ד
כנר"ע

שנהק

אלה ואל עות גרוב הככב הוסב רחונה לנהל --

ידועשלב ת"ב

בתורה מוכ חיים סברהם גמין ני עד בלי ירה חמן

ה"ה

ה"ה שנת ה'תש"ד

אורותינו הנעשיות העריכות חלו הך המסה מכתבים העשית לנטין ובקמי היום להשיב על דבריו
 וחסון רחסון וכו' שמהתי -- ליענת ני אלוב חלוב יחדיו נסקן ולח יזמע עוד קול מהה ג
 נקומנותיכם מי יתן וכו' -- כל הימים: על דבר הנכף אשר הורב לבנות בית חיילוב בעה"ק חין
 להל' ידו למלכות את נקמתו לאלוה הנדנות חלו. מעת אשר שמעתי ני לא חסקה גפשו נבטין הנל
 מסנתו את ידי ממנו וחק גב ארת ני לא קבצתי ולא לקהתי נמית מרשעים: על דבר שאלתי לאלוה
 חלו המכים אלף גרה להשלים הנטין אשר עט חיוני ני להשיב חכ אורחים הנאים מחול על יסודו מקום
 מנוחהם וקצב לחדוני ני אלחתי לעה"ק רופק נחמן עם כל צרי נמזור ותחצות ולפי דעתי רב
 לכם צד: ועל דבר השלח ליהר העערלונג הזה אלחה עת עתני לאלמות הרב מהה חודשי אל
 צחתי להודיע למדוני ני התי -- ה הנכף חלן להיות לה לבנה בחיל יעתה שלק העע הנכף ל
 לידה חין לבקים אחיל צות -- ה חרב זוכה עכר שלק בח לעולם: ני חק ופן הנכף לחוס חזר נלך
 עמי מחברון לבירות וזמי -- ה שמערלונג חה רנון חתי האנעים: יחו ה עמו ויברך את כל עמו ישראל בשלוב

משה מונטיפיורי

איגרת משה מונטיפיורי לחכם באשי חיים אברהם גאגין מיום כ"ב באב תר"ד

עוד על בית-החולים היהודי הראשון בירושלים*

שמעון שטרן

אריה מורגנשטרן 'מגלה' במאמרו את דבר קיומו של בית-חולים יהודי בירושלים, שפעל בשנים 1848-1845.

המחבר אינו עושה שימוש בספריו המקוריים של טובלר, גם לאחר שהתוודע אליהם באמצעות ספר של החוקר נורברט שוואקה, שיצא לאור בשנת 1983. ד"ר טיטוס טובלר היה מהחשובים שבחוקרי ארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט, ובמיוחד חקר את ירושלים. ספריו נודעו הרבה מעבר לתחום שליטתה של השפה הגרמנית, בה כתב. טובלר ביקר בארץ ארבע פעמים, בשנים 1835, 1846-1845, 1857, 1865.¹ בביקורו הראשון היה תייר וצליין, ואילו שלושת ביקוריו המאוחרים נערכו במטרה מוצהרת לחקור את הארץ, או לפחות חלקים ממנה. בעת מסעו השני ישב טובלר בירושלים כמעט חצי-שנה, מאוקטובר 1845 ועד מארס 1846, כדי לחקור את העיר ולהכירה מקרוב. הוא מעיד על עצמו, כי לא היתה סמטה או מבוי שתום שלא ביקר בהם.² בעקבות מסע זה פירסם ספרים אחדים. הידוע ביותר הוא 'הטופוגרפיה של ירושלים ושל סביבתה', שיצא לאור בשני כרכים בשנים 1853-1854.³ ספר אחר הוא 'דפי זכרונות מירושלים', העוסק בחיי היום-יום, בתרבות החומרית ובמצב העיר כפי שטובלר הכירם.⁴ פרק אחד בספר זה מוקדש למוסדות סעד וצדקה בעיר, וכין היתר מתואר שם בית-החולים היהודי, כפי שמוזכר אצל מורגנשטרן.⁵ מן הראוי להביא את דבריו של טובלר במלואם:

כאשר מסתכלים מבית-החולים האנגלי, בית-החולים היהודי נמצא מעבר לוואדי קטן בסוק אליהוד ברובע היהודי, דרומה לטָרֶש אֶת-תְּבוּנָה, במזרח הסמטה. אם הולכים מסוק אל-כביר דרומה בסוק חרת-אליהוד, יש לפנות בסמטה הראשונה מזרחה כלפי מעלה, ואחר-כך ברחוב מישורי דרומה, וכעבור זמן-מה עומדים מול בית-החולים. חלק ממנו בנוי מעל הסמטה עצמה, במקום בו היא עושה תפנית. המקום טנב למדי, גם אם אינו חופשי והוא נמוך מדי יחסית לציון [הכוונה להר-הבית]. המיבנה עצמו, בעל שלוש קומות ולא סימטרי, בולט בבינוי הסולידי שלו [הערת-שוליים מפנה לרפאלוביץ,⁶ וראה להלן]. מגגו יש מבט יפה אל עבר מסגד אל-אקצא. שמשות של זכוכית (זהו דבר שבארצות המזרח יש לצייין אותו במיוחד!) הופכות את השחייה בבניין לנעימה, כפי

* הערה למאמרו של א' מורגנשטרן, 'בית-החולים היהודי הראשון בירושלים' קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 107-124.

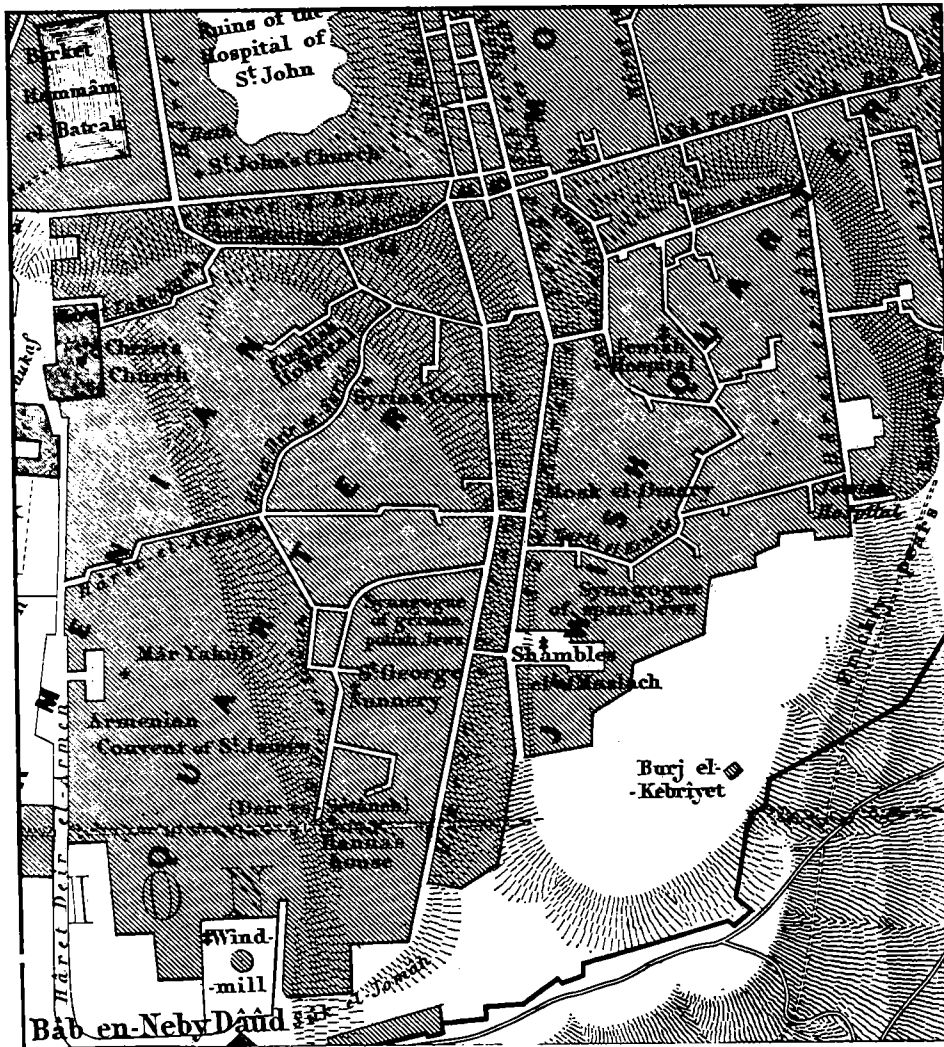
1 H.J. Heim, *Dr. Titus Tobler, der Palästinafahrer*, Zürich-Trogen 1879, pp. 52, 60, 82-84, 102
2 T. Tobler, *Planographie von Jerusalem*, Gotha 1857, pp. 17 ff.
3 T. Tobler, *Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen*, I Berlin 1853; II, 1854
4 T. Tobler, *Denkblätter aus Jerusalem*, Constanz 1853
5 מורגנשטרן (לעיל, הערת כוכב), עמ' 108, הערה 4; עמ' 117, הערה 36.

שהדבר גם בבית-החולים האנגלי. מראש היתה לי דעה קדומה הרבה יותר שלילית על בית-החולים היהודי (ממה שהוא באמת), גם אם הוא מפגר באופן ניכר אחרי בית-החולים האנגלי. בקומה הראשונה יש חדר-רחצה, בכל אחת משתי הקומות האחרות יש ארבעה חדרים. לבית החולים 14 מיטות. בעת ביקורי לא היו שם יותר מארבע חולות, כולן נשים; בדרך-כלל מספר המאושפזים גבוה יותר, ועולה עד לתריסר אנשים. המיטות עמדו על רגלי-עץ, והיו מצוידות בהתאם לאקלים, לאמור בלי שמיכות-פוך. המבקר והמציץ באופן חטוף אינם יכולים להתלונן על לכלוך. ד"ר פרנקל מנהל את המוסד (מאז 1846), כרופא. המוסד שייך בחלקים שווים לשתי הקהילות היהודיות, אך המיבנה אינו שלהם והם משלמים עבורו דמי-שכירות למוסלמים. מקווים, שהאחים רוטשילד יקבלו על עצמם את האפוסטרופסות על בית-החולים. כבר בשנת 1840 הוצע לבנות בית-חולים יהודי חדש [הערת-שוליים: המציע היה ד"ר פיליפסון, שפירסם את הצעתו ב-*Allgemeine Zeitung des Judenthums* ראה: *Jewish Intelligence*, 1842, p. 366]. מגבית נערכה בין היהודים, הרוטשילדים הבטיחו 100,000 פרנק. הסכום גדל ליותר מזה, דהיינו 60,000 תאלר, אלא שאז חששו הספרדים כי מדובר במוסד של כפירה. המעשה האציל נכשל אפוא בגלל עקשנות האורתודוכסיה של יהודי ירושלים. המוסד אינו מבוסס [מבחינה כספית], ואת ההוצאות יש לכסות בתרומות ובמסים. זהו כנראה אותו מיבנה אשר כונה בשנת 1818 'בית-החולים ובית לצליינים' [הערת-שוליים: Sieber 116]. בתכנית שלו⁸ המבנה מצוי דרומית-מזרחית לבית-הכנסת. שולץ משרטט אותו — כמי שמעתיק את השם 'בית צליינים' — מדרום לבית-הכנסת, ושני האיתורים אינם נכונים; ראה במפה שלי.⁹

תקציר הדברים האלה מובא על-ידי טובלר כבר קודם-לכן,¹⁰ בלי שיש בדבריו שם חידוש לעומת מה שהובא כאן.

דבריו של טובלר על הוויכוח שקדם להקמת בית-החולים אינם שלמים ואינם מוסיפים על מימצאיו של מורגנשטרן; אך דבריו על פעילות בית-החולים עצמו הם דברי עדר-אייה, מן היחידים, ועוד אדם שהיה בעצמו רופא ובוודאי התעניין במוסד זה לא פחות מאשר במוסדות אחרים המתוארים על-ידו בספרו.

- [A.A.] Rafalowitsch, 'Briefe eines russischen Arztes aus der Türkei', *Ausland, ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Leben der Völker*, 20 (Stuttgart — Tübingen 1847 ff.) (לעיל, הערה 3), א, עמ' LXXXII: 'ספר המסע של רפאלוביץ הופיע בשפה הרוסית בפטרסבורג 1851. רופא חכם זה, שהכיר את האזור בעיקר מנקודת מבט של תולדות הטבע ושל הרפואה, היה בירושלים באפריל 1847.
- 7 לפי רוריכט R. Röhrich, *Bibliotheca Geographica Palaestinae* 1669, Berlin 1890 [reprinted] p. 352 (Jerusalem 1963), הכונה היא לספר 1823 *Reise nach Cairo und Jerusalem*, Prag .F.W. Sieber, T. Tobler, *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig 1867 [reprinted] p. 145 (Amsterdam 1964), המפה היא: *Karte von Jerusalem und seiner nächsten Umgebungen, geometrisch aufgenommen 1818*, Prag 1823
- 8 T. Tobler, *El-Kuds: Grundriss von Jerusalem nach Catherwood und Robinson...*, St. Gallen-Bern 1849 (1853²)
- 9 טובלר (לעיל, הערה 4), עמ' 410-411.
- 10 T. Tobler, 'Aerzte, Apotheken und Krankenhäuser in Jerusalem' *Ausland*, 21/114 (1848), pp. 453-454, 458-460

החלק הדרומי של העיר העתיקה של ירושלים, לפי ואן-דה-ולדה, 1858

דבריו של טובלר מוכיחים את טענתו של מורגנשטרן, כי בית-חולים יהודי היה קיים בירושלים לפני אותו מוסד שהוקם על-ידי מאיר רוטשילד ב-1854. אך הם מוכיחים גם, כי קיומו של בית-חולים זה היה ידוע, ורק המקורות היהודיים נהגו להתעלם ממנו משום-מה. גם רפאלוביץ, הרופא הרוסי שסייר בירושלים ב-1847, תיאר את בית-החולים היהודי. לאחר סקירה על בית-החולים האנגלי, שהיה מיועד ליהודים, הוא מוסיף ואומר: מוסד אחר הוקם על-ידי היהודים, מפחד שמא מאחורי הפילנתרופיה הבריטית מסתתרות כוונות מיסיונריות. הם בנו בית-חולים בו הועסק רופא שהובא מבווריה.

מאחר ש[היהודים] השתכנעו עד מהרה, כי האנגלים אינם מוטרדים מדעותיהם הדתיות של החולים המטופלים על-ידם, ומאחר שמטבחם [של האנגלים] נוהל לפי כל חוקי משה [דהיינו, היה מטבח כשר], האוכלוסיה היהודית חזרה אט-אט למוסד הראשון [לכיתת-החולים האנגלי], וויתרה על השני [היהודי], אשר התפורר.¹¹

לפנינו אפוא עדות, על-פיה התחרות עם בית-החולים האנגלי המיסיונרי, שהיה מצויד טוב יותר, היא שהביאה לסגירת בית-החולים היהודי בהנהלת ד"ר פרנקל. כפי שכבר הוזכר לעיל, טובלר ביקר בארץ בשלישית בשנת 1857. בעקבות אותו ביקור פירסם ספר נוסף, ובו נאמר על בתי-חולים יהודיים:

בית-החולים היהודי, בו שימש ד"ר פרנקל כרופא, נסגר, והוא [ד"ר פרנקל] מטפל בחולים שלו רק במרפאה, עבור משה מונטיפיורי. זאת עשה מכל מקום עד 1858, כאשר חזר לאירופה. לעומת זאת נחנך בית-חולים חדש ב-24 ביולי 1854. הוצאותיו הראשונות וציודו סופקו על-ידי בית רוטשילד. כתוצאה מפתיחתו התמעט מספר החולים בבית-החולים האנגלי. הוא [בית-החולים היהודי] נמצא בפינה הדרומית-מזרחית של הרובע היהודי, קרוב לחומת העיר הדרומית, מערבית לעמק או מול מסגד אל-אקצא.¹² בהמשך דבריו טובלר מביא פרטים רבים על בית-החולים 'רוטשילד', תקציבו, מספר החולים שבו, סוגי מחלותיהם ועוד.

לעניין מיקומו של בית-החולים הראשון של יהודי ירושלים, ניתן גם להיעזר במפת ירושלים של ואן דה וולדה, שיצאה לאור בשנת 1857, בצירוף טקסט שכתב טובלר.¹³ ואן דה וולדה ביקר בארץ בשנים 1851-1852 ושוב ב-1861-1862. מפתו מבוססת הן על ביקורו הראשון, הן על מדידות קודמות שנעשו בידי מהנדסים בריטים (אלדריך וסיימונדס) והן על מדידותיו של טובלר. במפה זו מופיעים ברובע היהודי שני בתי-חולים יהודיים. האחד הוא באתר המתאים בדיוק רב לתיאורו של טובלר משנת 1846, לאמור ממזרח לטרש את-תבונה (רחוב זה מתכנה היום בשני שמות: הקטע הצפוני שלו הוא רחוב פלוגת הכותל, ואילו הקטע הדרומי, בו שכן בית-החולים, הוא רחוב הקראים). אתר בית-החולים הוא מדרום למה שמכונה היום 'חפירות החומה הרחבה', כפי שמורגנשטרן מזהה נכונה. בית-החולים השני מצוי כמפת ואן דה וולדה בפינה הדרומית-מזרחית של הרובע היהודי, מדרום לסמטה שנקראת אצלו Hâret es Sâhah ובמפת וילסון (1865) — חרת אל-מיידאן (היום — רחוב משגב לדרך). זהו הבניין ששימש את בית-החולים 'רוטשילד', בניהולו של ד"ר נוימן, משנת 1854 ואילך. הבניין הוחזר בשנת תרמ"ט (1889) לבעליו, היא חברת 'משגב לדרך' של העדה הספרדית. זו פתחה בה את בית-החולים שלה,¹⁴ ומכאן שמו הנוכחי של הרחוב.

11 רפאלוביץ (לעיל, הערה 6), עמ' 1084.

12 T. Tobler, *Dritte Wanderung nach Palästina in Jahre 1857*, Gotha 1859, p. 324

13 טובלר, לעיל, הערה 2, וכן C.M.W. van de Velde, *Plan of the town and environs of Jerusalem*,

constructed from the English Ordnance Survey and measurement of Dr. T. Tobler, scale 1:4'843, Gotha 1858.

הגדלה של קטע המפה הנדון כאן, הכולל את הרובע היהודי, ראה: "בן-אריה, 'מראה פני העיר ירושלים בעיני נוסעים וחוקרים מערביים', מגא"י, ח (תשל"ב), עמ' 105.

14 ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ד, עמ' 140.

בית־חולים יהודי נוסף, השלישי במספר מבחינה כרונולוגית, נפתח ב־1857 סמוך לבית־חולים האנגלי המיסיונרי ליהודים, ממערב לרחוב חב"ד. היה זה בית־החולים 'ביקור חולים' (היום שוכנת בין כתליו אכסניית־נוער). במפת ואן דה וולדה משנת 1858 בית־חולים זה אינו מופיע. המפה מתארת אפוא מציאות הקודמת לתאריך הדפסתה. לעומת זאת, לא ברור מדוע נכללו במפה שני בתי־החולים הראשונים, אשר לא פעלו בזמנית (לפי עדות טובלר עצמו, בית־החולים של ד"ר פרנקל פעל בשנים 1845-1848, ובית־החולים 'רוטשילד' של ד"ר נוימן מ־1854 ואילך). האם התכוונו בכך לסמן מציאות של תקופות שונות? או שמא מציין בית־החולים של ד"ר פרנקל את מרפאתו, אשר פעלה עדיין בעת הדפסת המפה ב־1858? תהיה התשובה אשר תהיה, המקומות המסומנים במפה הם של בתי־החולים היהודיים, הראשון והשני, שפעלו ברובע היהודי באמצע המאה הקודמת.

לשאלת המגעים החשאיים בין מנהיגים מצרים ושליחים ציונים בשנות הארבעים*

תומס ש' מאיר

חקר המגעים החשאיים בין מנהיגים ערבים וציונים אינו משופע במקורות ערביים. מעטים הם המקורות הערביים המזכירים קיומו של משא-ומתן חשאי בין שליחים ציונים ומנהיגים ערבים טרם הקמת מדינת ישראל. רוב האישים הערבים שקיימו שיחות חשאיות עם שליחי הסוכנות היהודית, הכחישו בפומבי את דבר קיומן של שיחות אלו והדגישו את נאמנותם המוחלטת למאבק הכל-ערבי בציונות ובמדינה יהודית עצמאית בארץ-ישראל. בזכרונותיו של המלך עבדאללה,¹ אין כל איזכור של השיחות והדיונים הרבים שהתקיימו בינו ובין פקידים בכירים של הסוכנות היהודית בשנות הארבעים.² להיפך, הרושם המתעורר מקריאת הזכרונות — רושם שהמלך רצה להותיר בקרב קהל הקוראים הערבי — הוא, שהמלך היה הלוחם הערבי הנמרץ ביותר למען ערביי ארץ-ישראל והמתנגד החרף ביותר לציונות.

המקורות המצריים הגלויים אינם שונים, מבחינה זאת, משאר המקורות הערביים. בזכרונותיהם של מחמד עלי עלובה³ ואסמאעיל צדקי⁴ אין זכר לשיחות ודיונים שהללו ניהלו עם פקידים ציונים.⁵ הרושם המתקבל מקריאת זכרונות אלו הוא, שמחבריהם השקיעו את כל אונם ומרצם בפתרון בעיותיה הלאומיות של מצרים, ובעיקר במאבק לפינוי הכוחות הבריטיים ממצרים. מספר המקרים בהם מנהיגים מצרים הזכירו בפומבי קיום פגישות ושיחות עם שליחים ציונים הוא מועט, וגם אז הדברים נאמרים בקצרה, לפעמים כמובלע ובהכללה רחבה, המקשה להבין באופן מלא את

* בעקבות המאמר של י' גלבר, 'מגעים דיפלומטיים טרם התנגשות צבאית — המשא-ומתן בין הסוכנות היהודית למצרים וירדן (1948-1946)', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 132-161 [להלן: גלבר].

1 עבדאללה בן חסין, אל-תכמלה מן מד'כראת חדרת צאחב אל-ג'לאלה אל-האשמיייה אל-מלכ עבדאללה בן חסין, עמאן 1951.

2 פרטים על שיחות אלו ראה: י' נבו, עבדאללה וערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1975; גלבר (הערת כוכב לעיל); Michael J. B. Rubin, *The Arab States and the Palestine Question*, Syracuse 1981 [להלן: רובין]; Cohen, *Palestine and the Great Powers, 1945-1948*, Princeton 1982 [להלן: כהן].

3 מזכירה הכללי של המפלגה הליברלית-תחוקתית במצרים בראשית שנות השלושים ושר בכמה ממשלות מצריות לפני הפיכת 'הקצינים' החופשיים. מקצת מזכרונותיו על עזרתו לערביי ארץ-ישראל הופיעו בספרו, פלסטין וג'אראתהא, אסבאג ונאייג', קהיר 1954 (ב-1964 הודפס ספר זה שנית בשם אחר, פלסטין ואל-ד'מיר אל-אנסאני). יתר זכרונותיו הופיעו לא מכבר בקובץ, ד'כריאת אג'תמאעיייה וסיאסייה, קהיר 1982.

4 אחד מראשי-הממשלה המצרים בשנות השלושים והארבעים. לזכרונותיו ראה: א' צדקי, מד'כראתי, קהיר 1950.

5 פרטים על שיחות שערכו אישים מצרים אלו ואחרים עם שליחים ציונים בשנות השלושים והארבעים ראה: רובין, שם; כהן, שם; Th. Mayer, *Egypt and the Palestine Question, 1936-1945*, Berlin 1983. פרטים רבים על המשא-ומתן המצרי-ציוני ב-1946 ראה: כהן, עמ' 195-197; גלבר, עמ' 125-132.

פרטי השיחות והדיונים שנערכו ומערכת היחסים שהתפתחה בין הצדדים.⁶ כך, למשל, מחמד חסין הייכל,⁷ שפיתח מערכת יחסים ידידותית ביותר עם פקידים ציוניים, כאליאס (אליהו) ששון ואוברי (אבא) אבן,⁸ מסתפק בזכרונותיו באיזכור כללי ביותר, צונן משהו, של שיחותיו עם ששון טרם החלטת החלוקה של ארץ-ישראל באו"ם, בנובמבר 1947. 'ששון', כותב הייכל בזכרונותיו, 'פגשני לא פעם [במשרד] נשיאות מועצת הסנאט (מג'לס אל-שיוח') ובביתי... וניסה לשכנעני כי טובת מצרים טמונה בהבנה עם היהודים'.⁹ הייכל אינו מפרט את תוכן השיחות, כשם שאינו מגלה אם העביר דיווח מלא עליהן לידיעת ראשי הממשל במצרים. מן הסתם לא העביר את כל תוכן שיחותיו ואת כל פרטי יחסיו האישיים עם יהודים-ציונים לידיעת ראשי הממשל.¹⁰ יחד עם זאת, לאור העדויות הרבות הקיימות בארכיונים ממשלתיים בירושלים, לונדון וושינגטון על שיחות ודיונים שערכו שליחים ציונים עם מנהיגים מצרים בשנות השלושים והארבעים, סביר להניח כי קיימת גם גרסה מצרית על השיחות הנ"ל, או לפחות של חלק מהן. סביר להניח, שהיא מצויה בארכיון משרד-החוץ המצרי בקהיר או בארכיון המסמכים ההיסטוריים הלאומיים המצריים (דאר אל-ות'איק אל-תאריח'ייה אל-קומייה אל-מצרייה), המחזיק גם את תיקי משרד ראש-הממשלה ואת מסמכי ארמון המלוכה, עאבדין (ות'איק דאר עאבדין). ארכיונים אלו אמנם פתוחים לקהל החוקרים, אך נושא היחסים עם ארץ-ישראל, כמו גם עם יתר המדינות הערביות, עדיין חסוי. לפיכך נהיר, כי עד לחשיפתם של הנושאים הללו בארכיונים המצריים בקהיר לא ניתן לצייר תמונה מלאה של המטרות והשיקולים המצריים, שהביאו לניהולן של שיחות עם שליחים ציונים, ושל הסיבות שגרמו להפסקתן. אולם העדויות הקיימות בארכיונים בירושלים, בלונדון ובושינגטון מאפשרות לנו לשחזר את תולדות השיחות הללו ולשרטט דיוקן כללי, אמנם לא-מפורט, של המטרות והשיקולים המצריים שהביאו לניהולן.

פרק מעניין בתולדות המגעים האלה — השיחות שקיים שליח הסוכנות היהודית, אליהו ששון,

6 מחמוד ריאד שהיה יושב-ראש המשלחת המצרית לוועדת שכיתת הנשק המעורבת הישראלית-מצרית לאחר הסכם שביתת הנשק עם מצרים ב-1949, מספר בזכרונותיו (*The Struggle for Peace in the Middle East*, London 1981, pp. 5-6) כי בשבועות הראשונים להשתתפותו בישיבות הוועדה בעוג'ה אל-חפיר חי עדיין בהרגשה, כי למרות הפרות ישראליות שוליות של הסכם שביתת הנשק, 'ישראל שאפה לכבד את סעיפי ההסכם ולשמור על השלום'. אך ריאד (התוקף אגב כך בחריפות את הסכם קמפ-דיוויד והסכם השלום בין מצרים וישראל), אינו מזכיר כלל בזכרונותיו את מערכת היחסים שטוו הוא ועמיתו הישראלי, ירוחם כהן, בתקופת שהותם המשותפת בעוג'ה, מערכת שתרמה מן הסתם להתפתחותה של הרגשה זו. פרטים על יחסים אלו ראה: י' כהן, 'התווית הגבול בין ישראל למצרים, התקדים של 1949', מערכות 294-295 (יולי 1984), עמ' 11-16.

7 ממנהיגי המפלגה הליברלית תחוקתית ויושב ראש הסנאט המצרי לאחר מלחמת העולם השנייה.
8 בפגישה שהיתה לו עם ראובן זסלני ב-28 בינואר 1947 המטיר הייכל 'דבריי-שבח מרובים' על אבן וששון. מדווח זסלני: 'הייכל] סיפר לי על פגישותיו עם אבן ועל הבטחתו של אבן למצוא באנגליה מו"ל שיפרסם תרגום אנגלי של ספרו [של הייכל] על [חיין] מחמד... על ששון גמר את ההלל ואמר כי בשיחתו עם ששון נפקחו עיניו לראשונה לגבי הבעיה הארצישראלית'. דין-וחשבון של זסלני מיום 3 בפברואר 1947, ארכיון אליהו ששון (בידיים פרטיות) [להלן: אא"ש], תל-אביב. גרסה אנגלית שלו, לא-מלאה, אצ"מ, S25/7516.

9 מ"ח הייכל, מד'כראת פי אל-סיאסה אל-מצרייה, ג, קהיר 1978, עמ' 49.

10 דברו על שיחות עם ששון שקיים בגינה, בדבר אפשרות לחתום הסכם-שלום בין ישראל ומצרים (שם, עמ' 50-56), מספר הייכל כי כלל לא התכוון לדווח לראשי הממשל על תוכן השיחות, אך עשה זאת כאשר שליח ישראלי סיפר לו שדין-וחשבון עליהן כבר הועבר לאנשי הלשכה המלכותית.

ADDRESS OFFICIAL COMMUNICATIONS TO
THE SECRETARY OF STATE,
WASHINGTON 25, D. C.

P a l e s t i n e

DEPARTMENT OF STATE
WASHINGTON

Indexed

November 21, 1946

Received 11/21/46

AIR MAIL

SECRET AND PERSONAL

Dear Kippy:

I am enclosing a copy of a letter dated November 4 which I have received from Dr. Nahum Goldman of the Jewish Agency, with its enclosure, consisting of a copy of a memorandum submitted by the Agency to Foreign Secretary Bevin in Paris under date of August 19, 1946. I should

(...)

For some time the Zionists have been telling us that they are sure of having the support of certain Arab circles for the proposal for the solution of the Palestine question through partition along the lines which the Agency has recently been advocating. On several occasions in recent talks with Dean Acheson and myself the Agency representatives have declared that they possessed evidence of this favorable attitude on the part of certain Arabs and have urged that we confirm this for ourselves. We were at first somewhat reluctant to do so, but in reply to our request for written evidence Dr. Goldman has now submitted the memorandum which I am enclosing.

(...)

Sincerely yours,

Loy
Loy C. Henderson
Director, Office of
Near Eastern and African Affairs

קטע מתוך מכתבו של לוי הנדרסון, ראש מחלקת המזרח-הקרום ואפריקה במזכירות המדינה, ושינגטון, אל שגריר ארצות-הברית בקהיר, פינקני טאק, מיום 21 בנובמבר 1946

עם מדינאים מצרים ב־1946 — נחשף לא־מכבר לקורא העברי על־ידי יואב גלבר.¹¹ בהסתמכו על מסמכים רבים השמורים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים והארכיון הממשלתי בלונדון (Public Record Office), משחזר גלבר את הנסיון הציוני להגיע להבנה ושיתוף־פעולה מדיני עם ממשלת אסמאעיל צדקי במצרים. גלבר מסכם את השתלשלות השיחות בין הצד המצרי והצד הציוני בקובעו, כי עמדת הבריטים, ובייחוד עמדתו 'המסויגת' של הבריגדיר אלטיד קלייטון (מפקדי משרד המזרח־התיכון הבריטי [Middle East Office] בקהיר), 'שנבעה בראש וראשונה מהתנגדותו לחלוקה', היא שהכשילה את הנסיון המצרי־ציוני להגיע להסכם שיתוף־פעולה. לפיכך, 'ההתנגדות הבריטית לחלוקה, ובייחוד לתשלום מחירה למצרים, אכן הוציאה את הרוח ממפרשי הדיונים בין הציונים והמצרים'.¹²

מסקנה זו מאשרת ומחזקת, בין השאר, את טענתם של מנהיגים ציונים אחדים, כי ממשלת בריטניה 'מנעה' אפשרות להבנה ערבית־ציונית. אולם טמונים בה מספר קשיים, שכן משיחזור המשא־ומתן על־ידי גלבר אנו למדים, כי פתיחתו התאפשרה אך ורק בתיווכו של קצין־משטרה בריטי בכיר,¹³ שתואר אפילו כ'מפקדה הבריטי של משטרת קהיר'.¹⁴ מתווך זה, המכונה בדיווחים הציוניים 'העוזר', עמד בקשר רצוף עם קלייטון והשגרירות הבריטית, ולפיכך יכלו הבריטים, אם רצו, למנוע את המשא־ומתן או להפסיקו בכל עת. אם ההתנגדות הבריטית לחלוקה היתה כה עקרונית, מדוע איפשרו קלייטון ומעסיקיו את ניהולו של המשא־ומתן בין שליח הסוכנות היהודית וראשי המימשל המצרי? ואולי לא היתה ההתנגדות הבריטית לחלוקה כה עקרונית, ולממשלת בריטניה לא היתה כל התנגדות להבנה ושיתוף־פעולה ציוני־ערבי? ואכן, תוכן המסמכים שנחשפו עד כה לציבור אינו חד־משמעי ומצביע על אפשרות אחרת להסבר כשלוננו של המשא־ומתן המצרי־ציוני ב־1947.

עד כמה קשה ובעייתי שיחזור המשא־ומתן ניתן ללמוד מנסיונו של גלבר לספר את אשר אירע באוגוסט 1946, עת יצא ששון למצרים כדי לבדוק אפשרות להבנה ציונית־מצרית. גלבר קובע, כי הקשר הראשוני בין ששון וראשי השלטון במצרים לא היה ישיר אלא נוצר באמצעות 'העוזר' (המתווך). כאשר שלח ששון את דיווחו הראשון מקהיר, ב־9 באוגוסט 1946, על התשובות החיוביות של המנהיגות המצרית לפנייתו, הסתמך למעשה על התרשמות המתווך, שכן הוא עצמו עדיין לא התראה עם מנהיגי מצרים. באמצעות המתווך, טוען גלבר, הכהירו המצרים לששון, כי פתרון של חלוקה ופתרונות אחרים, כמדינה דר־לאומית או פדראלית, פתוחים מבחינתם לדיון. ובאמצעות המתווך גם ביקשו ממנו תזכיר שינסח העמדה הציונית ויענה על כמה משאלותיהם בדבר עתיד היחסים בין היהודים לערבים.¹⁵

ברם, העדות המרכזית שעליה מבסס גלבר את תוכן השיחות, עדותו של אליהו ששון עצמו,¹⁶

11 גלבר, עמ' 125-132.

12 שם, עמ' 130-131.

13 שם, עמ' 128 והערה 7.

14 שם, עמ' 132. למעשה, 'העוזר' היה כמאל ריאד. קצין בכיר במשטרת קהיר שעמד גם בקשר עם לשכת המלך. על 'העוזר' ופעולותיו לפני ואחרי מלחמת 1948, ראה בחיבורי 'חסי ישראל'־מצרים 1948-1956, הנמצא בהכנה.

15 שם, עמ' 127-128.

16 א' ששון, בדרך אל השלום, תל־אביב 1978, עמ' 364-366 [להלן: ששון]. והשווה גלבר, עמ' 127, הערה 4.

כלל לא מאשרת את הטענה, כי ששון לא דיבר ישירות עם המנהיגים המצרים. בדין-וחשבון על השיחות אל ממלא-מקום מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות כלל לא מוזכר, כי 'העוזר' הוא שקיים את השיחות או שאפילו היה מעורב בהכנתן. להיפך, בדברים שהקדים ששון לדיווח זה (שאינו מובא במלואו) בזכרונותיו, הוא קובע בפסקנות:

בראשית אוגוסט 1946 ביקרתי בקהיר ושווחתי עם כמה מנהיגים מצריים על האפשרות של שיתוף פעולה יהודי-מצרי לפתרון בעיית א"י על יסוד חלוקתה לשתי מדינות, ערבית ויהודית. מצאתי נכונות לכך. להלן תמצית הדברים ששלחתי במכתב דחוף אל ממלא מקום מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.¹⁷

כאשר הגיע הדיווח לידיעת מנהל המחלקה, משה שרתוק (שרת), הוא הבין, כפי שששון עצמו עתיד היה לטעון בזכרונותיו, כי שליח הסוכנות היהודית נועד בעצמו עם ראשי המימשל במצרים. כך גם נמסר לשליחי הסוכנות באירופה ובאמריקה, ד"ר נחום גולדמן וד"ר ברל לוקר, שהתבקשו להעביר את תמצית השיחות למזכירי המדינה לענייני חוץ של ממשלות בריטניה וארצות-הברית.¹⁸ קשה לקבוע בפסקנות, אם נטל ששון חלק בשיחות הגישוש עם המנהיגים המצרים בראשית אוגוסט 1946. זאת משום שגירסת המתווך, או 'העוזר', איננה בנמצא בכתב, ואנו יודעים על מציאותה רק מדיווחיו השוטפים של קלייטון עליה. אך על פעולותיו והשפעתו של המתווך ניתן ללמוד לא רק מדיווחי קלייטון, אלא גם מן הדין-וחשבון המקורי של ששון לסוכנות. בדיווח זה נכללה פסקה, שהושמטה משום-מה מספר הזכרונות של ששון, המאירה באור מעניין ביותר את עמדת הבריגדיר קלייטון, ש'העוזר' שימש כמודיעו. וכך דיווח ששון:

בריגדיר קלייטון רגזו על ממשלתו שפרסמה את 'התכנית הפדרלית' [תכנית מוריסון גריידין]. בזה עוררה את התנגדות היהודים והערבים והכשילה למפרע את התוכנית. הוא בעד חלוקה מוחלטת שתביא לידי הקמת שתי מדינות עצמאיות, הקשורות בחושים עם אנגליה. מוכן להרתם לדבר. מאמין שימצא בין גדולי המנהיגים הערבים אחדים שיתמכו בו וישתמשו בכל השפעתם להגשמת הדבר. מציע לא לדבר מראש לא על גבולות וסמכויות ולא על המשכת העליה וכו'. אלא להסכים באופן עקרוני לחלוקה ולהשאיר את הדיון על כל הדברים האחרים למו"מ. אולם מתי להתחיל לדבר על החלוקה עם הערבים ועל מו"מ ישיר ביניהם לבין היהודים — עכשיו או לאחר שתכפה אנגליה את הפיתרון הפדרלי ויתבררו מגרעותיו? עדיין אין לו, לעצמו, תשובה על זה.¹⁹

אפשר להוסיף, כי כדי לתת לעצמו ולמעסיקיו תשובה על אפשרות להסכם ציוני-ערבי, שלא יפגע באינטרסים הבריטיים באזור, איפשר קלייטון, ואולי אף עודד, את התפתחות המשא-ומתן הציוני מצרי. קלייטון לא היה אפוא אנטי-ציוני חריף, כפי שכמה ממבקריו הציונים האשימוהו, כשם

17 ששון, עמ' 364.

18 מכתב לוי הנדרסון (Henderson) ראש מחלקת המזרח הקרוב ואפריקה, מזכירות המדינה, ושינגטון, לפינקני טאק (Tuck) שגריר ארצות-הברית בקהיר מיום 21 בנובמבר 1946, המצרף איגרת גולדמן אליו מיום 4 בנובמבר, ועותק תזכיר ששלח האחרון לבוויץ ב-19 לאוגוסט 1946, National Archives, Record Group 84/Box 150, Palestine — 800 /

19 דיווח ששון מקהיר מיום 9 אוגוסט 1946, אא"ש. מיקום פסקה זו אצל ששון (עמ' 364) הוא בין הפסקה הראשונה והשנייה ב'מכתב מקהיר'. דיווח ברוח דומה ראה מיזכר קלייטון מיום 30 אוגוסט 1946, FO 9135/371/S2557/E המצוטט אצל כהן, עמ' 196.

שלא היה פרו-ערבי קנאי. כפקידים בריטים אחרים, חיפש גם קלייטון פתרון לסיכסוך הציוני-ערבי, שלא יפגע באינטרסים הבריטיים במזרח-התיכון, ובעיקר בשליטה על תעלת-סואץ.²⁰ כפקיד בריטי בכיר העוסק בענייני הליגה הערבית, היה בסמכותו של קלייטון לאשר ואף לעודד יוזמות מקומיות לפתרון הסכסוך בארץ-ישראל. למעשה, מבחינתם של קלייטון ומעסיקיו, פתרון מקומי מוסכם של הסכסוך, שלא יפגע באינטרסים של בריטניה באזור, היה הסדר אידיאלי שאליו שאפו ולו ייחלו מזה שנים.

הנסיון הבריטי לעודד משא-ומתן ציוני-ערבי על הסכם משותף, שיושם על-ידי הממשלה הבריטית, נכשל כשלון חרוץ בוועידת השולחן העגול בארמון סט. ג'יימס בלונדון ב-1939. אפשר שבאוגוסט 1946, לאור התסיסה הערבית-ציונית בעקבות פרסום תכנית מוריסון-גריידי ועם המגעים לכינוס ועידה בריטית-ערבית-ציונית חדשה בלונדון, חש קלייטון שהגיעה השעה לעשות מאמץ נוסף להשגת הסכמה ציונית-ערבית. אין אנו יודעים אם הדברים שהביא ששון בשם קלייטון שיקפו את דעתו האישית המדויקת של קלייטון או את התרשמותו של ששון מדברי 'העוזר'. בין כך ובין כך, התדמית שקלייטון ביקש ליצור בעיני ששון, ואולי גם בעיני המצרים, ודאי שלא הפריעה למשא-ומתן. להיפך, היא אולי מסבירה מדוע הנציגים המצרים, שוודאי ידעו על העמדה שביטא 'העוזר', היו כה מסבירי-פנים לששון. אחרי הכול, האם לא היה קלייטון נציגה הרשמי של בריטניה ליד הליגה הערבית, והאם לא שיקפה עמדתו את עמדת הממשל הבריטי? אך בשעה שששון, ואולי גם קלייטון, טיפחו תקוות להשיג הסכמה מצרית-ציונית, שתשמש בסיס לעמדה מצרית פומבית רשמית בשאלת ארץ-ישראל, היו ראשי השלטון במצרים עסוקים בניהול המשא-ומתן המצרי-בריטי לפתרון בעיותיה הלאומיות של מצרים: פינוי הכוחות הבריטיים, שאלת ההגנה המשותפת ושאלת הריבונות על סודאן. כאשר בא ששון לקהיר, בראשית אוגוסט 1946, הגיע משא-ומתן זה לאחד משלבי המכריעים. מטרתה העיקרית של המשלחת המצרית, בראשות ראש-הממשלה אסמאעיל צדקי, היתה להשיג את פינוים של הכוחות הבריטים ממצרים.²¹ הפנייה הציונית לממשלה המצרית נבדקה אפוא מנקודת-מבט מצרית-לאומית. מלבד הצורך להיענות בחיוב ובנימוס לפנייה, שסברו כי זכתה בתמיכה ובתיווך בריטי (ואולי גם אמריקני, כפי שששון טרח לרמוז), ביקשו המצרים לגייס את ההשפעה הציונית באירופה ובאמריקה להסברת העמדה המצרית במשא-ומתן המצרי-הבריטי. צדקי, מדווח ששון, ביקש לדעת 'מהי מידת העזרה שביכולתנו לתת לו באנגליה ובאמריקה להצלחת המו"מ האנגלו-מצרי, ומהי מידת העזרה הכלכלית שביכולתנו לתת לעולם הערבי'.²²

מאחורי משפט זה מסתתר יותר משמץ של אמונה ביכולת השפעתם האגדית של הציונים בכירות אירופה ואמריקה ובעוצמתם הכלכלית. אמונה זו, שטופחה בשקדנות גם על-ידי השליחים הציונים בבירות-ערב, לא היתה הסיבה היחידה להיענותו החיובית של צדקי ליחזמה הציונית.

20 על השיקולים הבריטיים ראה בהרחבה כהן, שם; Wm. Rogers Louis, *The British Empire in the Middle East 1945-1951*, Oxford 1984. מסמכי אלטיד קליטון שמורים בספריית סט. אנטוניס קולג', אוקספורד.

21 לסקירה הטובה ביותר של המשא-ומתן, על שלביו השונים, ראה: E. Lerman, *The Egyptian Question, 1941-1947*, Unpublished Ph. D. dissertation, University of London 1981, pp. 335-445.

22 דיווח ששון מקהיר מיום 9 באוגוסט 1946, ששון, עמ' 365.

עלי מאהר פחה

מוחמד חסין היכל

אחמד לוטפי אל-סייד

צדקי מבין, דיווח ששון, כי האנגלים לא יצאו את מצרים כל עוד שאלת איי נשאר תלויה ועומדת ומשמשת מקור להפרת הסדר המאיים על כל המזרח הערבי.²³ לשון אחר: כדי שהצבא הבריטי יעזוב את מצרים, כפי שהמצרים רצו וקיוו, יש לפתור את הסכסוך הערבי-ציוני בארץ-ישראל. פתרון של חלוקה נראה לצדקי נוח גם משום שהוא ועוזריו ראו במדינה היהודית העתידה את הישות הפוליטית שתמלא את מקום מצרים בהענקת בסיסים צבאיים לממשלת בריטניה.²⁴ ברם, צדקי, עזאם ועוזריהם לא יכלו להתעלם מן ההתנגדות העזה לרעיון החלוקה ששררה בעולם הערבי, ובעיקר בקרב המנהיגים של ערביי ארץ-ישראל. עמדה זו בוטאה היטב בעיתונות הערבית של קהיר ובראיות הרבים שנתן מנהיג ערביי ארץ-ישראל, המופתי חאג' אמין אל-חסיני, לעיתונאים ואנשי-מימשל מאז זכה למיקלט מדיני בקהיר, ביוני 1946. העובדה שהמופתי קיבל מיקלט בקהיר — בהזמנת המלך פארוק, שלא טרח להתייעץ בנידון עם ממשלתו — ודאי השפיעה גם היא על עמדת ראש-הממשלה בשאלת ארץ-ישראל. צדקי ועוזריו קיבלו את ששון בלבביות, ביקשו את עזרתו להסכרת העמדה המצרית בלונדון ובוושינגטון, הביעו אהדה אישית לרעיון החלוקה, אך סייגו את תמיכתם המעשית בחלוקה בתנאים משמעותיים אחדים: כך, למשל, הודיע לששון שר-החוץ, לטפי אל-סייד, כי יהיה שמח מאד אילו יוכלנו להבטיח לפחות תמיכת נציג נוסף של אחת המדינות המשתתפות בוועידה [של שרי החוץ הערביים, שעמדה להתכנס ב-12 לאוגוסט באלכסנדריה] בפתרון החלוקה.²⁵ ואילו צדקי תבע תמיכה בריטית רשמית בפתרון החלוקה, שתתבטא בצורת הבהרה מפורשת לממשלה המצרית, בתוספת בקשה בריטית שמצרים תקדם פתרון זה בקרב מדינות הליגה הערבית. לדעת צדקי, הבריטים (וגם הציונים), ולא המצרים, היו חייבים להכשיר את הקרקע הערבית לקבלת תכנית החלוקה, ולצורך זה היתה דרושה דחייה בכינוס ועידת לונדון.²⁶ היה זה כמובן פתרון נוח מאוד מן הבחינה המצרית, שכן כל התנגדות ערבית צפויה לתכנית החלוקה, היתה מופנית כלפי הבריטים ולא כלפי המצרים. צדקי עצמו

25 ששון, עמ' 365.
26 גלבר, עמ' 128-130.

23 שם, שם.
24 ראה איגרת גולדמן, לעיל, הערה 18.

הבהיר לששון, כי תמיכתו בחלוקה מותנית בכך, שפתרון זה 'לא יתפרש כפגיעה בעולם הערבי, או כנסיון לזכות בווייתורים לטובת מצרים על חשבון האינטרסים של ערביי א"י'.²⁷ עמדה זו, שהתקבלה בהבנה על-ידי ששון, התקבלה בחשדנות רבה על-ידי משרד החוץ הבריטי. הבריטים חשדו, ובצדק, כי המצרים מבקשים לנצל את קשייה של בריטניה בארץ-ישראל כדי להשיג ויתורים בריטיים בשאלת ההגנה המשותפת על מצרים. הפריעה להם, מן הסתם, גם הצהרתו של צדקי, כי התעניינותו בסכסוך הערבי-ציוני הינה עסקית בלבד ('הוא ביונס-מן'), נאמר בדיווח), וכי הוא 'איננו פרו-יהודי ולא פרו-ערבי', אלא 'מחפש את טובת מצרים'.²⁸ אם פתרון החלוקה מועיל למצרים ומהווה אינטרס מצרי, מה טעם מצא צדקי לסייג את תמיכתו בו במימוש תנאים מקדימים? יתירה מזו, נסיונו של צדקי לבקש מהבריטים הבהרה ופעולה דיפלומטית להשגת תמיכה ערבית ברעיון החלוקה עוד בטרם כונסה הוועידה הבריטית-ערבית-ציונית, שנועדה להכריע במשותף בנושא זה, קומם את שר-החוץ הבריטי. עמדתו של צדקי עמדה בסתירה לתחושתו האישית של ארנסט בוויין, כי הצדדים היריבים בסכסוך זכאים ל'משחק הוגן'; והוא כתב:

אם הערבים והיהודים מסכימים לעקרון החלוקה, הנושא יכול להידון בוועידת לונדון. אך חובה עלינו לפתוח את הוועידה על הבסיס הנכון. לא יכול להיות שום שיג-ושיח או עיכוב. ממשלת הוד מלכותו אינה יכולה להתחשב אך ורק בעמדות ובשאיפות של הממשלה המצרית. חובה עלינו להתנהג בהתאם למעמדנו כמעצמה המנדטורית... אנו עלולים להיקלע לביצה אמיתית, אם לאחר דחיית הוועידה, בהתאם להמלצת צדקי, ניווכח שמדינות ערביות אחרות מתנגדות באופן חריף לחלוקה. בוועידת לונדון יהיו כמובן הזדמנויות מספיקות לשיחות בלתי-רשמיות...²⁹

משרד החוץ הבריטי אכן סירב למלא את התפקיד שייעד לו צדקי: אם המצרים סבורים שטובת מצרים מחייבת את חלוקת ארץ-ישראל המנדטורית והבנה בין ערבים ויהודים, אדרבא, יוכיחו זאת בפומבי או בוועידה; אך בריטניה לא תסכים לעיסקה, שתחייב אותה לוותר למצרים במסגרת חוזה ההגנה וההידודות בין שתי המדינות, תמורת הבטחה מצרית מעורפלת לתמיכה עתידית בתכנית בריטית לחלוקת ארץ-ישראל, אם תכנית כזו תזכה גם בתמיכת כל מדינות-ערב או רובן. מעניין, שתשובה בריטית זו הגיעה גם לצדקי וגם לששון טרם פגישתם השלישית והאחרונה. אך מדיווחו של ששון על הפגישה כלל לא נראה שתשובה מאכזבת זו מבחינתם של המצרים והציונים 'הוציאה את הרוח ממפרשי הדיונים בין המצרים לציונים', כדברי גלבר. להיפך, מדברי ששון עולה, כי היתה זו דווקא המוצלחת שבפגישות, 'גלויה ולבבית להפליא', עד כי נדמה היה לששון כי הוא 'יושב עם אחד החברים שלי במחלקה ואנו מטכסים עצה'. צדקי היה עדיין זקוק

27 דין-חשבון של ששון על שיחה עם צדקי מיום 26 בספטמבר 1946, ששון, עמ' 373.

28 שם, עמ' 365.

29 מכתב בוויין מפרס לאטלי (Attlee, ראש-הממשלה) ולקריץ-ג'ונס (Creech-Jones, שר-המושבות) בלונדון, ומלונדון לאלכסנדריה, מיום 13 בספטמבר 1946, House of Lords Records Office, Stansgate, 1946, Papers/277/6 על התגובה הבריטית לתביעות המצריות ראה גם: אשגר של ספייט (Speaight), משרד החוץ, בלונדון) למזכירות בירושלים מיום 20 באוקטובר 1946, PRO, FO 371/53316/J 4448, National Archives, Record Group, 59/867 n. 01 — בדצמבר 1946, לוושינגטון מיום 20 בדצמבר 1946, TOP—SECRET/12-2046

לעזרה הציונית בלונדון ובוושינגטון בהסברת העמדה המצרית, ואולי מכאן נבעה לבכיותו כלפי ששון. הוא הודה לששון על תזכירי המחלקה המדינית ועל העזרה הרבה שהגישו שליחי המחלקה בלונדון ובוושינגטון. 'תודות לעזרה זו', אמר צדקי (או שכך הבין ששון את דבריו), 'חודש המשא ומתן האנגלו-מצרי'. אך המשא-ומתן עדיין לא הסתיים. צדקי פירט את חילוקי הדעות שנותרו עם הבריטים בשאלות הפיננסי הבריטי ממצרים, ההגנה המשותפת וסודאן וביקש המשך הסיוע הציוני. בתמורה הבטיח להוסיף ולהחזיק בדעתו בדבר פתרון שאלת ארץ-ישראל על יסוד החלוקה, 'בתנאי שהדבר לא יתפרש כפגיעה בעולם הערבי, או כנסיון לזכות בויתורים לטובת מצרים על חשבון האינטרסים של ערביי א"י'.³⁰

ככל הידוע לנו, האהדה שביטאו המצרים לרעיון החלוקה בפגישות פרטיות, מעולם לא הועלתה על שולחן הדיונים הבין-ערבי הפומבי. בוועידת שרי החוץ הערבים שהתכנסה בקהיר טרם כינוסה של ועידת לונדון, אימצו הנציגים המצרים את העמדה הערבית המסורתית, שדרשה להמיר את המנדט במדינה ערבית עצמאית. קו זה נמשך גם בלונדון, בעת התכנסות הוועידה, בספטמבר 1946.³¹ סיכומו המוצלח של המשא-ומתן בשאלה המצרית בין צדקי ובווין בלונדון באוקטובר 1946 הביא גם לסיום העניין המצרי בפנייה הציונית. צדקי שוב לא היה זקוק לעזרה הציונית, וממילא איבד את העניין ה'עסקי' בשאלת ארץ-ישראל. המשא-ומתן המצרי-ציוני לא הופסק אפוא בגלל התנגדות בריטית לעריכתו; הבריטים לא התנגדו עקרונית לניהולו, והוא נמשך על-אף התגובה הבריטית המסויגת לתביעות המצריות השונות שהוגשו בפתיחתו. גישתו של צדקי לסכסוך בארץ-ישראל היא שאיפשרה את המשך השיחות גם לאחר קבלת התשובה הבריטית; אך גישה זו גם גרמה להפסקתן. משעה שנפתרו חילוקי הדעות בין הבריטים והמצרים, והמשא-ומתן בין הצדדים הגיע לכלל כתיבת נוסח חוזה מוסכם בין בווין וצדקי, שוב לא מצא ראש-הממשלה המצרי טעם בהמשך הדיונים עם הציונים. אמנם ייתכן, שצדקי התכוון לחדש בעתיד את השיחות עם הציונים, אך גם אם שאף לעשות כן, לא היה סיפק בידו. מאז שב לונדון עם טיוטת החוזה הבריטי-מצרי, בסוף אוקטובר 1946, הותקף צדקי ללא הרף על-ידי האופוזיציה, בעיקר ה'יופד' וה'האחים המוסלמים', על כניעתו לבריטים. בסוף נובמבר הצליח צדקי במאמץ רב לזכות באמון בית-הנבחרים, אך ב-7 בדצמבר התפטר, כאשר הממשלה הבריטית הכחישה את פרשנותו לחוזה שהושג.³²

ששון, כך נדמה, היה מודע היטב לקשיים הרבים הניצבים בפני מנהלי השיחות המצרים. הצהרתו, כי 'אנשי שיחי יושבים על כסאות מעורערים, בכל יום ובכל שעה נשקפת להם סכנת נפילה... בנפילתם ייפול כל הבניין שלנו...',³³ מלמדת כי היה ער לאופייה המיוחד של הפוליטיקה המצרית באותן שנים. אולם ששון ויתר השליחים הציונים לא נרתעו מן הקשיים שמצב זה הציב בפניהם. חילופי המימשל במצרים בדצמבר 1946 הניעו את ששון ושליחים אחרים לחפש שם אפיקי-תמיכה חדשים ברעיון החלוקה. מאחר והמנהיגות הציונית לא היתה בטוחה

30 לעיל, הערה 27.
 31 על העמדה הערבית בוועידות אלו ראה: מ"ע דרוזה, אל-קדיה אל-פלסטינייה פי מח'תלף מראחלהא, ב, כיריות [ללא שנת הוצאה], עמ' 63-73; להן, עמ' 184-202.
 32 ראה בפירוט אצל לרמן (לעיל, הערה 21), עמ' 434-444.
 33 מצוטט על-ידי גלבר, עמ' 130.

בסיכויי יורשו של צדקי, אחמד נקראשי, להחזיק במישרה, חיפשו השליחים הציונים מגעים עם אישים רבי-השפעה אחרים. בדצמבר 1946 ניסה ששון להיפגש עם ראש הלשכה (דיואן) המלכותית.³⁴ הוא נכשל, אך במקומו פגש במחמד חסין הייכל, יושב-ראש הסנאט המצרי, אשר באותה תקופה נחשב כמועמד ודאי לרשת את נקראשי.

שיחתו של ששון עם הייכל התאפיינה באותם סממנים שהיו לשיחותיו עם עלי מאהר, צדקי ולטפי אל-סייד. הייכל קיבלו בלבביות רבה, הביע את רצונו בשיתוף-פעולה פורה, וכעמיתו המצרים, גם הוא חקר מדוע אין הסוכנות היהודית מבקשת להצטרף לליגה הערבית.³⁵ התרשמותו החיובית של ששון מן השיחה הניעה שלית ציוני בכיר אחר, ראובן זסלני (שילוח), לבוא לקהיר לשיחה עם הייכל. בינואר 1947 נפגש זסלני עם הייכל ומצאו לבבי וידידותי. הייכל שב וחזר על הדברים שאמר לששון,³⁶ אך כעמיתו המצרים האחרים, גם הוא מעולם לא נתן פומבי לרעיונותיו אלו. למרות הבטחותיו של הייכל, כי גם נקראשי ועזאם מחזיקים בדעותיו, לא נכנסו המצרים למשא-ומתן מעשי עם הציונים. השיחות הרבות שקיימו שליחים ציונים עם נציגים מצרים רשמיים בירושלים, קהיר, ניו-יורק וושינגטון עד לפלישת הצבא המצרי לארץ-ישראל, מעידות על מאמץ ציוני מתמיד, אם כי עקר, להגיע עם הממשלה המצרית לכלל הבנה הדדית, הסכם אי-התקפה ושיתוף-פעולה דיפלומטי.³⁷

את שלון השיחות והמגעים הללו, שהמשא ומתן ב-1946 היה בהם אך פרק אחד, אין להטיל על הבריטים. חישובים פוליטיים מצריים פנימיים, ובעיקר הצורך להתחשב בדעות ובשאיפות של המלך פארוק, שיקולים אזוריים, ובעיקר השאיפה לשמור על ההגמוניה המצרית בליגה הערבית, וטעויות בהערכת עוצמת ההתנגדות הציונית ויכולת העמידה של היישוב היהודי בארץ-ישראל — כל אלו גרמו לזניחת העניין של ראשי הממשל במצרים בהמשך השיחות עם שליחים ציונים וסיכומן בהסכם מחייב.

34 דיווחי ששון מקהיר מיום 4-7 בדצמבר 1946, ששון, עמ' 385-384, 387-388.

35 דיווח ששון מיום 11 בדצמבר 1946, אצ"מ, S25/7516.

36 ראה לעיל, הערה 8. מעניין כי גם זסלני השתמש בשירותי 'העוזר' כדי לתאם את הפגישה עם הייכל. עזרה לו בכך גם יולנדה הרמר (הר-מור). על פעילותה של זו בקהיר ראה גם: לוי אברהמי [אביגדור], 'אני פותח את התיקים שלי', ידיעות אחרונות, 28 באפריל 1959, עמ' 5, 10.

37 פרטים על חלק משיחות אלו ראה: TH. Mayer, 'Egypt's 1948 Invasion of Palestine', *MES* [forthcoming]

הדיון במועצת המדינה הזמנית על ירושלים כבירת ישראל*

משה קול

ד"ר אורי ביאלר, במחקרו על הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל, לא הביא פרטים על הדיונים בנושא זה שנערכו בשנים 1948-1949 במועצת המדינה הזמנית. המוסד הממלכתי העליון בתקופה זו. שימשתי במועצת המדינה הזמנית כתפקיד יושב-ראש ועדת החוץ, ובישיבות של מליאת המועצה וועדת החוץ לא פסקתי מללחוץ להעביר את משרדי הממשלה לירושלים, וכך להפכה לעיר-בירה דה-פקטו. ביום 23 ביולי 1948 התקיים דיון במועצה על המשבר הממשלתי בעניין 'אלטלנה', ובסוף דברי בנדון אמרתי:

ואשר לירושלים, אינני יודע מה היו ההסכמים שנעשו כאן. אך צבא ישראל בירושלים הוא בעינינו חלק בלתי נפרד מצבא המדינה... הסטטוס הבינלאומי של ירושלים נתערער על ידי אחרים, אך צבא ישראל נשא באחריות, והמדינה נשאה באחריות לירושלים ותוסיף לשאת באחריות זו. בירושלים מחייבת מרות המדינה ומרות צבא ישראל כמו בכל מקום אחר במדינה.

בישיבת מועצת המדינה ביום 29 ביולי הצעתי ללקבוע דיון מיוחד לאחר הסקירה של שר החוץ בענין ירושלים. אני יודע שהיתה ועדה ממשלתית מיוחדת, שביקרה בירושלים וצריכה היתה להגיע לאיזו מסקנה ביחס לעתידה של העיר, פרנסתה והסדר העניינים בה. עד עכשיו לא שמעתי על שום החלטות בענין זה. לפיכך נראה לי הדיון בשאלת ירושלים כדחוף ביותר. בדיון שהתפתח אחרי הרצאתו של שר החוץ, משה שרת, אמרתי:

אני מסתייג לגמרי מהחלטותיה ועמדתה של הממשלה בענין ירושלים, והנני שבע רצון ששמעתי מהרבה חברים במועצה זו דברים דומים... כולנו מתונים ושקולים במידה מספקת, אבל יש עובדות שנקבעו על ידי התפתחות העניינים בארץ, ומה שקרה בירושלים היא עובדה. העיר הקדושה הופקרה על ידי העולם הנוצרי, מבחינה מדינית בידי ברנאדוט, ומבחינה צבאית בידי הבריטים. ומה שקרה בחודשי המלחמה הוכיח, שכוח אחד הציל את ירושלים, והוא הנשק הצבאי היהודי, היישוב העברי שעמד במערכה. בענין זה רשאים אנו לנהוג באומץ... לכן היינו מוכנים לפשרות ובענין ירושלים היתה פשרה מכאיבה ביותר, שהשלמנו איתה עד עכשיו, אבל לאחר שנפלו קרבנות כה רבים למען ירושלים ועל הדרך

199

* הערה למאמרו של א' ביאלר, 'הדרך לבירה' — הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949, קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 103-191. וראה גם מ' קול, נתיבות, ירושלים 1981, עמ' 272-278.

לירושלים, רשאים אנו בעניין זה לקבל החלטות ברורות, ולא להשאיר את הענין פתוח לגמרי, כפי שנעשה בדברי שר החוץ. ויותר מזה: אתה דיברת על עובדות שהן קובעות, אבל העובדות טראגיות הן יותר מן הניסוחים, כי יהודי ירושלים העברית, המונה 100 אלף תושבים, עלולים לרדת ל-50 אלף, כי אין להם מקורות פרנסה בעיר, ושום פעולה לא נעשתה בעניין זה. ועדת שרי מדינת ישראל ביקרה בירושלים ובדקה את הדברים, אולם עד עתה אין שום מסקנות מביקור זה; המסחר בעיר מתערער, אין מקומות עבודה, ואת המיצרכים המתחלקים על ידי ועדת ירושלים — להרכה יהודים אין כסף לשלם בעדם... חייבים אנו בעניין זה לעשות פעולות במהירות מכסימלית. יש קשר הדוק בין הניסוחים המדיניים הרופפים ובין הפעולות שעדיין לא נעשו. רוצה אני לשאול את הרב י"ל פישמן, שר הדתות: ירושלים מכובדת על כל הדתות בעולם. מדוע לא יכול המשרד לעניני הדתות של ישראל לשבת בירושלים? יש לבטל את הפקודה בדבר רשיונות נסיעה ולשפר את הדרך שלנו, שאפשר יהיה לנסוע לירושלים. אם תהיה פרנסה בעיר זו, רבים היהודים שירצו לבוא לגור בה, והעיר תקום לתחייה. אני דורש מהממשלה שתחיש החלטותיה, ואני חוזר על תביעתי שבישיבת המועצה הראשונה בזמן ההפוגה הראשונה צריך להיות חבר אחד בממשלה שיהיה כולו נתון לשאלת ירושלים...

בישיבת מועצת המדינה ביום 28 באוקטובר חזרתי ושאלתי את שר הדתות: 'מהי החלטתו בענין העברת משרד הדתות לירושלים, ואם החליט להעביר — אימתי תהיה ההעברה?'. שר הדתות ענה, כי 'הדבר תלוי בהחלטת הממשלה ובהסכמתה — אם הממשלה תחליט על כך, הרי לא רק שלא תהיה שום מניעה מצדי להעברת המשרד המרכזי למשרד הדתות בירושלים, אלא גם אשמח להחלטה זאת'. בישיבת המועצה ביום 4 בנובמבר ביקשתי משר התעשייה והאספקה מר ברנשטיין להודיע על 'הצעדים שנקט כדי להחיות בירושלים ענפי תעשייה מתאימים בעיר הזאת, וכדי למצוא מקורות פרנסה בשטח התעשייה והמסחר', והשר ברנשטיין הציג את פעולות משרדו ותכניותיו. באותה ישיבה שאלתי את השר לנפגעי המלחמה, הרב פישמן, 'מה היו הפעולות שנעשו עד הנה לקומם את הריסות ירושלים, ומה סכום הכסף שהושקע בזה?', וגם הרב פישמן השיב בפירוט. באותה ישיבה גם דרשתי מיצחק מאיר לוין, שר הסעד, 'להודיע מה הן הפעולות המיוחדות שנעשו על ידי משרד הסעד למען השכבות העניות והסובלות בירושלים, ומהם הכספים שהוצאו על ידי משרד הסעד למטרה זאת?' שר הסעד השיב בתשובה מפורטת.

בישיבת המועצה ביום 25 בנובמבר התקיים דיון מדיני, שבו אמרתי, בין השאר, כי 'אינני שבע רצון מדברי נציגנו באו"ם בענין ירושלים'. טענתי, 'שעלינו לעמוד שירושלים היהודית תהיה קשורה קשר טריטוריאלי רצוף למדינת ישראל. הדברים נאמרו, אמנם, על ידי נציגנו, אך באותו טון שנאמרו ביחס לנגב ולגליל. אף על פי שנאמר כי אין אנו עומדים לוותר על ירושלים, הרשמעה התביעה עצמה בקווים כלליים, להפוך אותה לבירה ממשית של המדינה ולשקם את הריסותיה ואת כלכלתה'.

מדברים אלו, שאך את חלקי בהם הבאתי כאן, עולה בבירור, שלדיונים במועצת המדינה נודעה השפעה על ההחלטה להעביר את משרדי הממשלה לירושלים ולהפכה לעיר-בירה של ממש. תמהני אפוא, שד"ר ביאלר לא הזכיר דיונים אלה והסתפק בהבאת דברים שנאמרו בדיוני מפלגת פועלי ארץ-ישראל.

תגובה להערה

אורי ביאלר

קראתי בעניין את הערתו של משה קול על מאמרי, שבו ביקשתי לטפל רק בהבטים מסוימים ונבחרים של הנושא. הרחבת היריעה אמנם נחוצה, אך המסגרת המצומצמת של מאמר איננה המקום המתאים לכך. למרות זאת, הזכרתי את הפעילות הפוליטית והציבורית הפנימית בנושא ירושלים ואף הערתי על חשיבותה (עמ' 166-167 ו-189 במאמרי).

היות וביקשתי להאיר בעיקר את המאבק הבינלאומי של ישראל סביב עניין ירושלים אחרי 1948, ובמיוחד במהלך שנת 1949, ומכיוון שפרוטוקולים של ישיבת מועצת המדינה הזמנית אינם רלבנטיים לנושא כפי שבחרתי לדון בו — לא אזכרתי את תרומתו החשובה של משה קול, הידועה לי היטב, כפי שמובאת בספרו 'נתיבות', כשם שלא אזכרתי מקורות אחרים. לפרוטוקולים ה'מפלגתיים' שהבאתי נודעת חשיבות מרובה; שכן בהעדר נגישות לפרוטוקולים של ישיבות ממשלה, מהווים הם מקור כמעט בלעדי להבנת תפישתם הפוליטית של ראשי המדינה, כפי שתארוה בגילוי-לב לפני חבריהם.

היסטוריון שיעסוק ב'שדולה הירושלמית' באותה תקופה ובתפקידה, ודאי ימצא עניין וחשיבות בספרו של משה קול ויעשה בו, וכן במקורות אחרים שלא הבאתי, שימוש רב.